

**Формування громадянської позиції особистості у педагогічній спадщині
В.Сухомлинського**

У статті аналізуються погляди В.Сухомлинського про місце і роль громадянської позиції у структурі формування особистості школяра. Автором здійснена спроба обґрунтування своєрідності концепції виховання громадянина, розробленої видатним українським педагогом.

Ключові слова: громадянське виховання, громадянська свідомість, громадянська позиція, громадянськість, громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська діяльність.

Постановка проблеми в загальному вигляді... Реалізація мети виховання в умовах розбудови і утвердження правової і демократичної держави, становлення громадянського суспільства в Україні висуває першочерговим, визначальним завданням формування громадянина, тобто, особистості, яка ідентифікує себе з Україною, -активно включається у суспільне життя, захищає свої права, інтереси, переконання, виконує обов'язки, керується у своїй поведінці, демократичними принципами. Система громадянського виховання підростаючого покоління багатопланова, визначальними її характеристиками є: патріотизм, правосвідомість, політична освіченість, моральність, трудова активність тощо. У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності чітко визначено мету: „Сформувати свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людину з притаманними їй особистими якостями й рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток демократичного громадянського суспільства в Україні” [3, с.9].

Проблема громадянського виховання була актуальною в історії наукової і педагогічної думки, її важливість і актуальність для педагогічної теорії і практики висвітлена у попередніх публікаціях автора. Успіх виховної роботи щодо формування громадянськості у школярів, за твердженням дослідників, визначається рівнем ознайомлення педагогів з функціонуванням соціально-психологічних та педагогічних механізмів громадянського виховання, з технологіями індивідуального підходу, паралельної дії, дидактичних впливів, самовиховання громадянських якостей.

Аналіз досліджень і публікацій... Широкий спектр актуальних проблем, висвітлених у педагогічних працях та втілених у практичну діяльність Василем Олександровичем Сухомлинським, вивчався багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими. Кількість досліджень педагогічної спадщини В.Сухомлинського за останні тридцять років в Україні, Росії та інших країнах світу зростає з кожним днем. Це пояснюється посиленням гуманістичних тенденцій в світовому освітянському просторі, потребами перебудови школи України на гуманістичних засадах і зростаючим усвідомленням значущості творчості В.Сухомлинського у світовій педагогіці. Проблеми гуманістичної педагогіки В.Сухомлинського присвячені дослідження українських вчених - М.Антонця, І.Бега, А.Бика, А.Богущ, Л.Бондар, М.Вашуленка, Л.Дехтяренко, І.Зязюна, Н.Калініченко, В.Кузя, О.Пехоти, Н.Побірченко, Є.Родчанина, О.Савченко, О.Сухомлинської, М.Сметанського, Г.Файзуліна, Б.Хижняка, М.Ярмаченка, російських науковців – М.Богуславського, В.Риндак, М.Мухіна, С.Соловейчика та інших, дослідників зарубіжжя – М.Біблюка, С.Лашина (Польща), А.Кокеріля (Австралія), Еріки Гартманн, В.Іфферта (Німеччина), Дугласа Ларша (США), Бі Шуджі, Лі Цзихуа, Ван Ігао (Китай), Христоса Франгоса (Греція).

Формулювання цілей статті... З огляду на важливість цієї проблеми та її недостатню розробленість із позицій сучасної історико-педагогічної науки метою нашої статті є висвітлення педагогічних поглядів видатного педагога-гуманіста щодо проблеми формування громадянської позиції школярів, критичне переосмислення результатів його творчих підходів і наукових здобутків та визначення їх цінності для педагогічної науки і практики роботи в освітніх закладах України.

Виклад основного матеріалу... Методологічним підґрунтям громадянського виховання молоді є погляди й думки відомих українських педагогів Г.Ващенко, Б.Грінченка, О.Духновича, І.Огієнка, С.Русової, Г.Сковороди, К.Ушинського. Погляди В.Сухомлинського про особливу роль громадянського виховання у формуванні особистості школяра приваблюють своєю неординарністю

й актуальністю. Зазначимо, що в українській педагогічній спадщині і XIX, і XX століть є суттєвий теоретико-практичний доробок, присвячений культивуванню і реалізації різних складових формування особистості громадянина, в якому знайшли відображення виховні ідеали певного історичного часу – зокрема доби визвольних змагань (націонал-патріот), радянського періоду (політичне свідомий інтернаціоналіст), нинішнього етапу незалежного державного розвитку (патріот, який сповідує загальнолюдські цінності) тощо. До тих невмирущих педагогічних скарбів, які й нині мають могутню силу і залишаються джерелом корисних ідей, належать твори Василя Сухомлинського. У статті „З чого починається громадянин” він стверджує: „...Громадянин виростає там, де є почуття обов’язку перед людьми”. І нині актуальною є його концепція громадянського виховання памолоді. Видатний педагог вважав, що „виховання – це передусім ідейне виховання, формування ідеології. А ідеологія людини залежить від того, що вона думає і як думає, які події, люди, явища хвилюють її, до чого вона прагне, що вважає добром і що – злом” [7, с.365].

Згідно з сучасними уявленнями, громадянськість як риса особистості, передбачає усвідомлення людиною своїх прав і обов’язків щодо держави, суспільства [1, с.75], і це, в свою чергу, відображається у наявності почуття відповідальності за їх становище. Громадянське виховання покликане формувати в молоді моральну і правову культуру, внутрішню потребу діяти для блага соціуму. Реформування виховної галузі, яке відбувається нині, ставить за мету широке впровадження гуманістичних і демократичних принципів розвитку підростаючих поколінь. Такі принципи складають основу особистісно орієнтованого підходу до виховання маленької людини, який покликаний забезпечити пріоритетність вибору нею свободи і соціальної відповідальності як своїх життєвих принципів. Однак, на нашу думку, в сучасних, особливо європейських підходах до впровадження громадянської освіти переважає раціоналістичний вектор, звернений до свідомості дитини, а не до її почуттів. Тому ми переконані, що перенесення акцентів на емоційне наповнення методики запровадження громадянської освіти дасть продуктивніший результат. Джерелом практичних ідей у цьому аспекті є праці Василя Олександровича.

Для В.Сухомлинського громадянськість - складна ідейно-моральна якість людини. Найповніше цю проблематику видатний педагог розробив у працях „Як виховати справжню людину”, „Методика виховання колективу”, „Сто порад учителю”, „Народження громадянина”. „Громадянськість, – запевняв Василь Олександрович, – це насамперед відповідальність, обов’язок – та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові” [4, с.415].

Окремі параграфи своєї праці „Методика виховання колективу” вчений присвячує формуванню ідейно-громадянських переконань колективу й кожного його члена, бесідам про громадянськість. Особливу увагу В.Сухомлинський радить звертати на взаємостосунки, *що* розвивають і утворюють почуття громадянської відповідальності, а саме:

- інтелектуальні стосунки. Це робота в предметних гуртках під керівництвом старшокласників. Інтелектуальні взаємостосунки – найміцніші, найтриваліші зв’язки між старшими і молодшими школярами, завдяки їм збагачується духовне життя колективу;
- ідейно-виховні стосунки. Вони тісно пов’язані з інтелектуальними, але тут на перше місце виступає турбота про суспільну активність, громадянську діяльність, спрямовану на утвердження громадянської гідності. Кожен вихованець має передати свої ідейні громадянські переконання молодшим товаришам, щоб їхня участь у громадському житті була водночас турботою про духовне збагачення інших людей. В ідейно-виховних взаєминах на перше місце виступає утвердження однією людиною ідейних переконань у свідомості, діяльності й поведінці іншої. Почуття громадянської відповідальності – це продуктивні ідейно-виховні та навчально-трудова стосунки;
- виховна цінність трудових стосунків полягає у тому, що громадянські ідеї втілюються в конкретній праці, знаходять свій вияв у взаємній відповідальності;
- самодіяльно-творчі та ігрові взаємини. Однією з важливих форм цієї діяльності є відпочинок. Від того, чим він насичений, як організовується, значною мірою залежить життя вихованців. Але всі взаємостосунки – „тільки азбука, перші елементарні уроки громадянськості”, „перша школа громадянської відповідальності людини за людину” [4, с.420].

Через усі твори В.Сухомлинського проходить червоною ниткою ідея виховання дітей у душі високої громадянськості, тобто усвідомлення своєї відповідальності за все, що відбувається в країні. „Учений-педагог визначив основні складові громадянськості особистості: знання, переживання, вчинки. Як цілісне особистісне утворення громадянськість включає емоційну культуру особистості (патріотичні, гуманні, правові, екологічні почуття) і громадянські якості (громадянська самосвідомість, гідність, совість, мужність, почуття громадянського обов’язку та громадянської відповідальності). „Громадянська діяльність, як стверджує видатний педагог, – це така праця, таке напруження фізичних і духових сил, коли для людини особистим, моїм, дорогим, рідним стає те, що належить не їй особисто, а громаді, колективу, суспільству... Громадянське

виховання – це виховання на громадянських ідеях. А ідеї – то святині, здобуті, вистраждані людством, їх не повторюють щодня і на кожному кроці... Раджу всім, причетним до виховання: як вогню, бійтеся тієї гри в ідейність, яка, на жаль, буває в школі і про яку, на сором школі й педагогіці, газети інколи пишуть як про досягнення в ідейному громадянському вихованні” [7, с.361]. Видатний педагог стверджував, що протягом усіх років навчання в школі учням слід давати не лише систему знань з основ наук. Передусім дітей треба вчити жити, вчити найважливішої мудрості буття – громадянськості. „Громадянськість – це насамперед відповідальність, обов’язок – та вища сходинка в духовному житті людини, на якій вона віддає себе служінню ідеалові” [8, с.29]. Під громадянським вихованням він розумів складну, спрямовану діяльність, що забезпечувала становлення й розвиток свідомості, почуття власної гідності, мужності й патріотизму. У праці „Методика виховання колективу” він виділив низку взаємин у шкільному середовищі, що розвивають і утверджують почуття громадянської відповідальності. Це інтелектуальні, ідейно-виховні, навчально-виховні, самодіяльно-творчі та ігрові стосунки. У „Розмові з молодим директором школи” В.Сухомлинський дає мудру пораду: „...займіться перспективою становлення людини-громадянина”, адже „дитина, якій сьогодні сім років, яка несміливо переступає поріг школи і виводить у зошиті кружечки і палички, через десять років, на ваших очах стане громадянином” [9, с.559]. Однією з форм виховання ідейно-громадянських переконань колективу й особистості в Павлівській середній школі були розмови про громадянськість, які Василь Олександрович називав бесідами, їх проводили протягом навчання дітей у школі з 1-го по 10-й клас, але не частіше як двічі на чверть. Виховна суть бесід, на думку педагога, полягає в тому, що вони викликають у вихованця бажання бути хорошою, справжньою людиною, а мета - в тому, щоб довести до учня розуміння величі, духовної краси, героїзму, благородства, відданості високим ідеалам і на цій основі утвердити в ньому почуття самоповаги й великої відповідальності за все, що він робить і що належить йому робити в майбутньому [4, с.429]. У бесідах найчастіше йшлося про життя, боротьбу, про героїв Великої Вітчизняної війни, про речі, які мали не тільки „зворушити, схвилювати, а й уразити, взяти за живе”. Вчителі прагнули донести до свідомості молодших дітей моральну красу й доблесть не лише тих, чий імена відомі всьому світу, а й громадян свого села, району. Таке розкриття громадянськості мало велике виховне значення. Директор Павлівської середньої школи вважав, що вихованець стає громадянином тільки тоді, коли він живе долею Вітчизни, коли з гордістю, хвилюванням і захопленням пізнає героїчну історію свого народу.

„У працях В.Сухомлинського поширене звернення до етичної категорії обов’язку, що тісно пов’язана з відповідальністю, совістю, самосвідомістю як моральними характеристиками діяльності людини. У його тлумаченні обов’язок - універсальне, етично значуще поняття. Воно є одним із тих, які становлять основу теорії виховання громадянина, розробленої павлівським педагогом: „Чим більше людських доль входить у мое життя..., тим більше я переконуюся, що серцевиною людини, її стовповим коренем, від якого все залежить і все починається, є обов’язок, усвідомлення і переживання людською особою свого обов’язку перед Вітчизною, перед пам’яттю і моральними цінностями народу, перед іншою людиною – її долею, радощами, щастям, життям, народженням і смертю” [6, с.475]. Поняття обов’язку Василь Олександрович називає „моральною серцевиною” етичних принципів і норм поведінки, а людина високого обов’язку проголошується педагогом метою виховання.

Намагаючись осмислити закономірності становлення почуття обов’язку в дитячій душі, В.Сухомлинський з власного педагогічного досвіду вивів кілька супутніх якостей, рис характеру, формування яких сприяє розвитку цього почуття. Це, насамперед, вдячність і благородство, які стають особистими переконаннями лише у процесі багаторазового вираження й повторення. А початок цих почуттів закладається у ставленні дітей до батьків або тих, хто виконує їхні функції. Педагог був переконаний, що гармонія між хочу і повинен може скластися лише через вираження і утвердження людини у високому людському обов’язку, „бо не вмійючи відчувати залежності свого щастя від праці інших людей, вона нездатна переживати почуття вдячності – а це є джерелом, яке наповнює почуття обов’язку” [6, с.478].

В.Сухомлинський справедливо стверджував, що моральна відповідальність покладається на людину не тільки тому, що особистість може діяти інакше, ніж цього вимагають право і мораль, а й тому, що вчинки і дії людини ґрунтуються на певних цінностях і нормах, причому добровільне їх виконання є її обов’язком. Докладаючи на людину відповідальність, суспільство розраховує, що цим самим воно виховує її в потрібному напрямі. У цьому розумінні моральна відповідальність особистості – це важливий регулятор поведінки людей у суспільстві, який орієнтує їхню діяльність в ім’я суспільних цілей. Спираючись на досвід багаторічних спостережень за духовним розвитком дітей від молодшого віку до зрілого, В.Сухомлинський стверджував, що свідомість відповідальності контролює поведінку людини, урівноважує особистісні й громадські інтереси.

Моральна відповідальність ґрунтується на внутрішньому переконанні самої особистості, на її самосвідомості, почуттях і волі. Це робить моральну відповідальність найефективнішим засобом у регулюванні не лише моральної, а й інших галузей громадського життя. На думку видатного педагога, справжня суть відповідальності полягає не в природі окремої людини, а в стосунках її із суспільством. Відповідальність – це процес взаємодії особистості й суспільства. Справді, людині постійно доводиться приймати рішення, робити вибір. Але при цьому слід мати на увазі, що, здійснюючи вибір, вона не відривається від суспільства, від людей, а навпаки, встановлює нові зв'язки з ними.

Василь Олександрович прагнув до єдності громадянських думок, почуттів і діяльності, аби почуття, переживання знаходили своє виявлення у благородних учинках, у праці для людей, суспільства, Вітчизни. Підлітковий вік учений називає новою, особливою сходинкою до моральної й громадянської зрілості. „Задовго до зрілості, – зазначає він, – наш підліток повинен жити громадянськими думками й прагненнями. Справжнє громадянське виховання у процесі навчання починається там, де думка надихає, пробуджує й утверджує прагнення до морального ідеалу” [11, с.330]. „Як вихователь – класний керівник і викладач гуманітарних предметів – я прагнув, щоб у підлітків розвивалося, загострювалося громадянське бачення світу” [10, с.434]. Громадянське бачення світу вчений вважав живою плоттю і кров'ю моральності.

Виховання громадянської гідності особистості В.Сухомлинський називає однією з найтошних сфер впливу на духовний світ підлітка. Зазначаючи, що педагог має зробити все для того, аби вихованець відчував себе активною особистістю, здатною впливати на суспільний розвиток, учений-гуманіст наголошує: „Громадянські почуття – це найвищі й найблагородніші порухи душі, вони звеличують людину, утверджують у ній суспільну свідомість, честь, гордість. Громадянські почуття є головним джерелом моральної чистоти. Людині, в якій глибоко розвинене почуття громадянської гідності, властиве особливе бачення світу; все, що відбувається навколо неї, вона розглядає через призму громадянської значимості: те, що, здавалося б, не стосується її особисто, входить у її душу як особисте” [5, с.520-521]. Важливо, зазначає В.Сухомлинський, домагатися того, щоб кожний вихованець у роки дитинства й отрочтва пройшов уроки громадянського піклування про інтереси народу, щоб він переживав за те, що особисто його нібито не стосується. Учений має на увазі працю для людей – для колективу, суспільства, народу. У Павлівській середній школі прагнули до того, щоб суспільно вагома праця починалася в ранньому дитинстві й упродовж років – в отрочтві і ранній юності – сприяла моральному збагаченню, становила саму суть просування по шляху до громадянської зрілості.

Виховання громадянської гідності особистості В.Сухомлинський називає однією з найтонших сфер впливу на духовний світ підлітка. Зазначаючи, що педагог має зробити все для того, аби вихованець відчував себе активною особистістю, здатною впливати на суспільний розвиток, учений-гуманіст наголошує: „Громадянські почуття – це найвищі й найблагородніші порухи душі, вони звеличують людину, утверджують у ній суспільну свідомість, честь, гордість. Громадянські почуття є головним джерелом моральної чистоти. Людині, в якій глибоко розвинене почуття громадянської гідності, властиве особливе бачення світу; все, що відбувається навколо неї, вона розглядає через призму громадянської значимості: те, що, здавалося б, не стосується її особисто, входить у її душу як особисте” [5, с.520-521].

В.Сухомлинський відзначає, що почуття громадянської честі і гордості починається з естетичної насолоди моральним вчинком. У підлітковому віці це почуття досягається свідомістю, розумінням ідейної суті морального благородства. Естетичне переживання моральної краси вчений вважає важливою умовою пізнання суспільної величі людини. Вплив на духовний світ підлітка в тому й полягає, щоб естетична насолода моральною красою зливалася з пізнанням людини-громадянина.

Висновки... Таким чином, творчість Василя Олександровича Сухомлинського багатопланова й різноманітна. Його ідеї, думки і рекомендації витримали випробування життям, знайшли творче застосування в практиці тисяч освітян і здатні слугувати наступним поколінням. Об'єктивний критичний аналіз педагогічної спадщини видатного українського педагога дає корисні матеріали для вдосконалення сучасної виховної практики, в основу якої необхідно покласти формування у дітей емоційно вмотивованої соціальної відповідальності і почуття суспільного обов'язку, тобто тих моральних пріоритетів громадянина, які докладно обґрунтовано видатним педагогом. Сформованість зазначених етико-педагогічних понять є своєрідним показником соціальної зрілості молодшої людини, а тому в сучасну епоху вони набувають аксіологічного значення.

Виховати громадянина сучасної України – означає сформувати в нього комплекс особистісних якостей і рис характеру, що є основою специфічного способу мислення та спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки. Серед них: патріотична свідомість, громадянська

відповідальність, готовність захищати Батьківщину і працювати для її розвитку, підвищувати міжнародний авторитет; повага до Конституції, законів держави, правових норм; досконалі знання і володіння державною мовою; повага до батьків, свого родоводу, до традицій та історії рідного народу; дисциплінованість, працьовитість, завзятість, почуття дбайливого господаря своєї землі, піклування про її природу, екологію; гуманність, шанобливе ставлення до культури, традицій, звичаїв національних меншин, які проживають в Україні; висока культура міжнаціонального спілкування [2, с.32]. Тому виховання нової людини, людини з високою громадянською свідомістю, яка навіть ціною власного життя здатна відстоювати інтереси нації, держави, – найважливіше завдання нашої школи. Успішно розв'язати ці проблеми зможуть лише соціальне активні й суспільне відповідальні, високодуховні, патріотично настроєні, здатні до саморозвитку й самопізнання особистості.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
2. Ігнатенко П. Громадянське виховання учнів в умовах українського державотворення / Ігнатенко П., Косарева Н., Поплужний В. // Рідна школа. – 1996. – № 3. – С. 31–50.
3. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 7–13.
4. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5-ти т. – Т. 1. – К. : Рад. шк., 1976. – С. 403–639.
5. Сухомлинський В. О. Виховання громадянина / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5-ти т. – Т. 3. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 283–657.
6. Сухомлинський В. О. Виховання обов'язку / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Т. 5. – К. : Рад. школа, 1977. – С. 472–489.
7. Сухомлинський В. О. З чого починається громадянин / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1977. – Т. 5. – С. 359–366.
8. Сухомлинський В. О. Проблема виховання всебічно розвиненої особистості / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 1. – С. 55–206.
9. Сухомлинський В. О. Розмова з молодим директором школи / В. О. Сухомлинський // Вибр. твори : у 5 т. – К. : Рад. школа, 1976. – Т. 4. – С. 393–628.
10. Сухомлинський В. О. Сто порад учителю / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Т. 2. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 419–654.
11. Сухомлинський В. О. Як виховати справжню людину / В. О. Сухомлинський // Вибрані твори : в 5 т. – Т. 2. – К. : Рад. школа, 1976. – С. 149–416.

Анотація

В.В.Прысакар

Формирование гражданской позиции личности в педагогическом наследии В.Сухомлинского

В статье анализируются взгляды В.Сухомлинского о месте и роли гражданской позиции в структуре формирования личности школьника. Автором осуществлена попытка обоснования своевременности концепции воспитания гражданина, разработанной выдающимся украинским педагогом.

Ключевые слова: *гражданское воспитание, гражданское сознание, гражданская позиция, гражданское достоинство, гражданский долг, гражданская ответственность, гражданская деятельность.*

Summary

V.V.Prysakar

Formation of Civil Position of Personality in Pedagogical Heritage of V.O.Sukhomlyns'kyi

V. Sukhomlyns'kyi's views of place and role of civic attitude in the structure of pupils personality forming are analysed in the article. Author made an attempt of originalty proving of person's upbringing conception developed by outstanding Ukrainian teacher.

Key words: *civic upbringing, civic consciousness, civic attitude, civic dignity, civic duty, civic responsibility, civic activity.*

Дата надходження статті:

„2” вересня 2011 р.